

УДК 340.12

Токарська Антоніна Семенівна –

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та філософії права
Навчально-Наукового інституту права і психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Antonina S. Tokarska –

*doctor of juridical sciences, professor,
professor of the department of theory and philosophy of law
at the Institute of Law and Psychology,
the National University of "Lviv Politehnic"
(1/3 Knyaz Roman str., Lviv, 79000)*

Правова комунікація: теорія і її практика

Досліджені погляди вчених на правову комунікацію. Критично оцінені парадигми, які з'явилися у світовій філософсько-правовій думці у різний час, зокрема, ідеї правової комунікації російської філософсько-правової школи. Зупинена увага на критичних поглядах російських учених щодо політико-правової opinio українського суспільства. Йдеться про право на комунікацію громадян у демократичному суспільстві, яке прагне до верховенства права.

Ключові слова: *правова комунікація; філософсько-правова школа; комунікативно-правовий акт; право на комунікацію; верховенство права.*

Исследованы взгляды ученых на правовую коммуникацию. Критически оценены парадигмы, которые появились в мировой философско-правовой науке в разное время, в частности, идеи правовой коммуникации российской философско-правовой школы. Остановлено внимание на критических взглядах российских ученых по поводу политико-правовой мысли украинского общества. Речь идет о праве на коммуникацию в демократическом обществе, которое стремится к верховенству права.

Ключевые слова: *правовая коммуникация; философско-правовая школа; коммуникативно-правовой акт; право на коммуникацию; верховенство права.*

A.S. Tokarska Legal Communication: Theory and Practice

The article deals with scientific views at legal communication. The paradigm, that emerged in the world of philosophical and legal thought at different times, in particular, ideas of legal communication of the Russian philosophical and legal schools have been critically evaluated. Particular attention has been drawn to critical views of St. Petersburg scientists about the political and legal opinion of Ukrainian society. It is about the right of citizens to communicate in a crisis society that is committed to the rule of law.

Controversial issues of communication, advanced scientific ideas of the Russian scientists that need to be researched, a thorough rethinking of the theory and practice of legal communication, blindly professed once and easily manipulated by researchers today have been focused on.

Researcher examined the needs of communication identification intellectual discourse, despite the initiation of development of communicative intentions in a forced project in the war conditions. It is also specified on the inadmissibility of unification accepted theories, even of reputable scientists. It is necessary to correlate their ideological platform with socio-legal national identifiers, the legal practice.

In the crisis period, the complexity of legal regulation, social interaction and perspective of legal philosophy, which aims to find the best ways of improving social life is analyzed in the modern transformation process.

The author focuses on the need to develop advanced concepts project in real analysis of the philosophical and legal ideas.

Keywords: *legal communication; philosophical and legal school; communicative legal act; the right to communicate; the rule of law.*

Постановка проблеми. Зміни гуманітарної парадигми в сучасній науці, як і зміни суспільного буття, спричиняють переосмислення змісту права, правовідносин та актуальних, відповідно до часово-просторових трансформацій, видів суспільної взаємодії. На сучасному етапі наукового розвою у філософії права зміни зумовлені кризою класичного раціоналізму, яка веде до пошуку форм оптимальної взаємодії досліджуваних явищ, властивостей та процесів. Посткласична сутність концепції: суспільні закони варто розглядати з огляду на збалансування людських стосунків. Вирішення проблемних відносин лежить у площині правової комунікації, яка є витокom формування та об'єктом застосування права. Право не може бути безапеляційною волею влади законодавчого суб'єкта або волею іншої держави або волею іншої держави; воно може розвиватися як онтологічний результат інтерсуб'єктивної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У даній проблематиці зосереджуємося на працях тих дослідників, які в останній час активно вивчають проблеми комунікації. Так привертають увагу роботи Дж. Пітерса (історія комунікації), Ю. Хабермаса (комунікативний акт), Марка ван Хука (розгляд права як комунікації), А. Полякова (аналіз правової комунікації), І. Честнова (концептуалізація діалогічної взаємодії) та ін. Внесок зазначених дослідників творить надійні філософсько-правові підвалини комунікативної організації суспільства, розвитку сучасної науки. Помітними є наукові візії й інших відомих вчених з різних галузей науки – права, соціології, психології, лінгвістики та ін.: Ф. Бацевич, В. Бачинін, М. Бугайські, О. Бочан, С. Зархіна, М. Костицький, С. Максимов, П. Рабінович, О. Стовба, Л. Франків та ін.

Невирішені раніше проблеми. За умови наявності ґрунтовних і міждисциплінарних досліджень у розгляданій площині, на наш погляд, актуальними залишаються проблеми різних підходів до оцінки правової комунікації, особливо, якщо вони стосуються України і сучасних її політико-правових питань. Комунікативна сфера потребує акцентуації уваги

щодо неоднакових концептів функціонування суспільства як динамічного самоорганізованого утворення, яке приречене зазнавати правової комунікативної регуляції. Йдеться про тісний зв'язок реформування українського суспільства на етапі євроінтеграційних змін та правового регулювання шляхів удосконалення правової комунікації, що викликає критичні оцінки російської школи філософів права.

Мета. У сфері правової комунікативної діяльності з'являється потреба оцінки зовнішніх «комунікативних експертиз» державницьких поглядів українського суспільства, яке стало на шлях генерування сучасного права в напрямі євроінтеграційних змін. Право на свободу, як і на комунікацію із владою належить громадянам України, інакше світопорядок може бути продиктований лише ззовні і лише спекулятивними методами.

Виклад основного матеріалу. Рубіж двох століть позначений значущими змінами у суспільно-політичному житті і у світоглядно-методологічних парадигмах. Обидва цих глобалізованих спрямування народжені у надрах суспільного буття і самої філософської раціональності. І в обох цілеспрямованих ознаках змін проглядається тенденція прямування до комунікативно-дискурсивної реальності усього змісту різноспрямованих людських взаємин/відносин. Конструктивний збалансований світ на противагу кризовому і сформованому як схематико-функціональний раціоналізм не змагає лише до трансформації природного і суспільного світу. Феномен права як основа суспільного буття обґрунтовує розумну гармонію і симбіотичну єдність системи «людина–суспільство–природа», а не ідеалізацію теоретичних підлаштованих конструктів ідеологізованого старого світу. Така зміна аналітичних парадигм не випадкова, а закономірна. Вона визріла у зв'язку із поступом демократичних змагань за реорганізацію суспільства, в якому право у демократичному прагненні більше не може зводитись до вираження волі владних структур в «апріорній» юридичній нормі. Лише у середовищі людської комунікації воно (право) може мати перспективу розвитку на підставі правових комунікативних

інтеракцій, в ході яких обговорюються протилежні наміри суб'єктів, правові чи протиправні дії або бездіяльність.

Теорія правової комунікації пов'язана із уявленням про те, що право є формою людської комунікації, тобто воно пов'язане із мовою і з тим, як мова спроможна передавати людям необхідні їм правила поведінки таким чином, щоб їхня поведінка підпорядковувалася тим стандартам як загальнообов'язковим правилам. У такому випадку професор Д. І. Луковська трактує розуміння права як «спільної справи», як того, що пов'язує, об'єднує, урівнює людей, робить їхні стосунки зрозумілими, визнаними, взаємозалежними. Така взаємозалежність у комунікації першопочатково побудована на діалектиці особистості і суспільства, одиничного й універсального, приватного і публічного, зовнішнього і внутрішнього. При цьому «об'єднувальне» начало, закладене в концепті комунікації, в тому числі і правової комунікації, різко суперечить тим теоретичним підходам, у яких право або протиставляється людині і суспільству в цілому, або ж зводиться до інструменту примусу, насилля, демонстрації «панівної волі» [3, с. 10].

В українському правознавстві не залишається непоміченою поява яскравої особистості. Молодий дослідник і досить авторитетний вчений Олексій Стовба зробив закид своїм сучасникам – ученим теорії філософії права: галузь фундаментальної науки позбавлена дискусій, а сучасні теоретики «обмежуються компліментарним викладом позицій один одного» [5, с. 188]. Не можна не погодитися із такою принциповою думкою, як, до речі, з констатацією іншого відомого нашого сучасника, автора численних фундаментальних філософських праць академіка Сергія Кримського, який критично висловлювався з приводу відсутності цікавих сміливих ідей у своїх сучасників. Як перша, так і друга висновковувальність має під собою науковий ґрунт, а щонайважливіше – не позбавлена свіжості й оригінальності, що живить перспективи нашого поступу.

Закликаючи до критики, О. Стовба вдається до аналізу ювілейного спадку «творця однієї із найбільш глибоких і фундаментальних концепцій права на пострадянському просторі» російського філософа права А. Полякова [5]. Ця

школа є знаною в науці. Віриться, що ідея О. Стовби виникла із небезпідставних спостережень, а не заради ювілейної патетики.

Підтримуючи О. Стовбу в його виправданій концептуалізації опозиційності: «згасання суперечки в науці – це смерть живої думки», усе ж зауважимо, що в концептуалізації А. Поляковим «правових конструкцій» теж не обійшлося без «провокативності», яка спонукає нас відповісти на такі виклики.

Наші відповіді – це не заклик впадати в крайнощі (у філософії права має вирувати конструктивна критика), не самоціль, не спотворена інтерпретація іншості. Відразу віддамо належне зробленому А. Поляковим, і перша його теза, на нашу думку, засаднича та справедлива: автор трактує право як динамічний, змінний і рухливий феномен. Це, на його погляд, не абстрактна метафізична ідея, не апіорна цінність, не символічно-текстуальний (знаковий) припис, за яким стоїть чиясь «воля», а «живе» (цілісне, таке, що розвивається, соціальне явище) [5, с. 189]. Отже, для нас важливо, що право «живе», «динамічне», «конкретно наявне». Чи послідовний дослідник у своєму конструкті? Адже думка глибока і фундаментальна. Як і твердження про те, що заслуговує на увагу: «право, як практична система дії, засновано на взаєморозумінні, без якого саме його існування неможливе. Права нема там, де відсутня взаємоспіввіднесена поведінка» [5, с. 190]. Відійти від такого концепту – означає допускати спекуляції в науці. Чи так в теорії А. Полякова?

Право як комунікація акумулює в собі здатність «задовольнити будь-які виклики невдоволеної соціальності, встановлення меж свободи самовираження індивіда» [2, с. 103].

Різновид **правової** комунікації в акцентуації А. Полякова є переконливою: в нього це лише така комунікація, в якій має місце взаємність прав і обов'язків, рівність учасників комунікації; в І. Честнова правова комунікація – це, крім заявленого А. Поляковим, процес, в якому забезпечується задоволення потреб і тим самим відтворення соціуму [7, с. 27].

Важливим є погляд А. Полякова на комунікацію як на онтологічне обґрунтування інтегральності права, що об'єднує багатоманіття різних модусів буття права на основі посткласичної раціональності. Важливим є його семантичне уточнення: **інтегральний** підхід – це

не аналогія **інтегративного**, який наділений еkleктикою. Він передбачає зняття суперечностей між конкуруючими типами праворозуміння в контексті посткласичної онтології. Убачення того, що ж наповнює комунікацію, І. Честнов справедливо вкладає те, що «змістом всіх комунікацій виступають психічні процеси: механізми перцепції, стереотипізація сприйняття, приписування значення і смислу, атрибуції і т. д.» [7]. Особливо важливим постає питання формування юридичних значень і смислу у процесі правової комунікації. На переконання автора, саме ці процеси лежать в основі інтерпретації і рефлексії людиною правової реальності.

Для аргументації ідей цієї статті можна використати положення комунікативної теорії А. Полякова. «Ця теорія знімає **протистояння права природного і позитивного**, служить інтегральному сприйняттю **юснатуралізму і юспозитивізму**, як і «право живе, динамічне». Саме ця теорія, за А. Поляковим, може бути співвіднесена із його міркуваннями: у період кризових українсько-російських взаємин правового розвитку, «що можна було б простежити на недавній історії протистояння політичних сил в Україні. Біда в іншому: люди не знають, – пише дослідник, – і знати не хочуть *теорії*, зраджують своїм теоріям, сварять чужі, не слідує ніяким теоріям, надаючи перевагу *прагматизму* (! – А. Т.) в обивательському розумінні». Це про Майдан.

Для коментарів знаходимо істину, яку рецепіює В. Лазарев: «зміст правової комунікації якраз і полягає в *осмисленій і відповідальній реалізації* людської **свободи** [2, с. 104]. Хіба не це основна ідеологія Майдану!

Міркування В. Лазарева з приводу поняття щастя, обов'язку, додержання природно-правових норм, «настійливої орієнтації розуму на досконалість і щастя людини», спираючись на Локка, для котрого природний стан людей – «це стан повної свободи», доповнимо: і стан **рівності** (! – А. Т.) й справедливості, вільного волевиявлення і верховенства права, до якого і змало українське суспільство на Майдані.

У час Революції Гідності навіть за наявності злочинних дій влади (розгін мирного перебування молоді на Майдані) учасники мирних акцій (напочатку) неодноразово вступали в діалог із В. Януковичем. Ці спроби –

це *правові комунікативні дії* – система дій у межах правових норм, які регламентують інтеракції та поведінку суб'єктів у процесі юридичної, правоохоронної діяльності, спрямованої на усунення семантичних незгод не у словах, а у способах референції та свідомості комунікантів. Відтак будучи незадоволеними владним способом комунікації, учасники Майдану використовували мирні спроби врегулювання суспільних проблем, однак, розуміння кроку назустріч – не було. Демонстранти скористались *правом на комунікацію* – своїми комунікативними правами та обов'язками учасників комунікативного процесу, сформованими з урахуванням права особи на інформацію, а також системи правових норм, що передбачають межі правового унормування взаємозв'язків із урахуванням суверенного права особи та її автономності. Однак консенсусу не було віднайдено

У І. Честнова є більш, ніж влучна теорія: «Діалог емпірично можливий тільки між людьми (як реально, так і віртуально-внутрішній діалог). Саме людина конструє норму права на основі акта рішення, тобто, юридично значущої дії, в якій формулюється уявлення про бажаний новий варіант правової поведінки» І. Честнов пропонує «змістом правової комунікації» вважати діалог як координацію, погодження спільних зусиль людей для задоволення індивідуальних потреб не лише зараз, але і в майбутньому, тобто, для нормального функціонування соціуму» [7, с. 26].

В І. Честнова на місце особливої проблеми поставлена легітимація права. Як відбувається визнання прав і обов'язків іншого і чи відбувається взагалі за якимось виміром і чи може відбуватися визнання прав і обов'язків із ворогом? Поставлені питання майже риторичні через свою релятивність і контекстуалізм, ненауковість (із класичних позицій) оціночних категорій. Такими аргументами автор підводить до висновків, що соціальним проблемам дати наукове обґрунтування неможливо (!). А до речі, психологічна юридична наука заперечує способи такого аргументування (М. Костицький).

На жаль, І. Честнов резюмує: «**Майдан** як насильницьку зміну влади **на** Україні, запитуючи, «це революція і блага справа?» чи «антидержавний злочин?». «Входження Криму у склад РФ – це возз'єднання чи анексія?». Такі

питання для автора залишаються без відповіді, оскільки, за версією дослідника, консенсусу встановити неможливо (?! – А. Т.). А що ж твердить історія? Насилля, в уяві автора, – єдиний спосіб розв'язання питань: відібрати, натиснути, шантажувати.

Пишучи про Майдан (Революцію Гідності), І. Честнов по-своєму оцінює, а точніше знецінює демократичні засади становлення громадянського суспільства, відтворюючи топонім з малої літери («майдан»), і вживаючи досі у словах «**на** Україні» применник, що позначає у даному випадку частину (України) від цілого, тобто Росії (?!). Не складно доводити, що комунікація вербальна і символічна глибоко психоментальна й знакова. У даному випадку, як бачимо, не сталися зміни у свідомісному і підсвідомісному реципіюванні того, що визнане демократичними державами світу, які сповідують верховенство права, а в ньому – вияв правової (не спотвореної нічим) комунікації.

Чому так бачить автор вирішення проблем – тому, що влада в російському контексті, формуючи громадську думку, маніпулюючи нею, дбає не про справедливість, верховенство права, свободу і рівність іншого, тобто не дії за легітимним демократичним сценарієм із функціонуванням права! Очевидним є те, що ідеологія насилля ніколи не віднаходитиме легітимних засобів комунікації, а відтак завжди у тоталітарному суспільстві буде знаходитися поза межами права, правової комунікації, як в цьому переконують реалії, історія і сучасність Росії.

Теоретична істинність тверджень, яка висновковувана не вперше, і не лише А. Поляковим, стосується наявності у комунікації «*нерівності, незіставності, неспіврозмірності сторін*». Ще німецький філософ Карл Ясперс зводив комунікацію до вирішення (розв'язання) в її процесі «семантичних дисонансів» в учасників комунікації. Отже, першочергово, вочевидь, правова комунікація і виникає там і тоді, коли комуніканти шукають виходу зі стану різних «дисонансних» стосунків (фактів, явищ і т. ін.) із бажанням спертися на право, навіть якщо вони (суб'єктивні права) перебувають за межами природно-правових стосунків, потрапляючи здебільшого у звичну позитивістську ситуацію, що відділяє їх від юснатуралізму примусово

(наприклад, у ході судового розгляду справи), що підтверджує ряд дослідників [10, с. 126].

Що ж стосується терору, з яким автор пов'язує «введення норм права», то, очевидно, автор має на меті диктаторські режими, які спричиняють терор і не сповідують принципів рівності, справедливості і свободи, насамперед, у комунікації. Наслідком такого терору є диктат Путіна у його нібито «правовій державі», яка прагне до свого вольового впливу і переваги над багатьма іншими державами світу. В ідеї гегемонії Росії і наявний зримо присутній терор у розв'язанні воєн, збройних конфліктів та протистоянь. І в такому випадку вже треба говорити про розмежування *правової комунікації* та *протиправної*, або *злочинної* комунікації, якою Росія заповнює весь світ для утвердження свого панування і творення «третього Риму».

Адже лише де є, на думку А. Полякова, взаємні (в ідеалі – рівні) права і обов'язки, там тільки і можна говорити про дієве право [3, с. 15]. Все це так і за Д. Луковською і за В. Поляковим: істина якраз і полягає в тому, що «будь-які маніпуляції людьми, будь-які порушення їхніх прав як суб'єктів правової комунікації руйнують не лише можливість комунікації, але й саме право» [3, с. 16].

Критичні зауваги опонентів А. Полякова професор Д. Луковська в полеміці щодо теорії ювіляра не сприймає: чи то відносити комунікативну теорію до інтегральної, чи то позитивізму, чи навпаки – юснатуралізму, ідея права як комунікації від цих зауважень, стверджує дослідниця, не постраждала.

На тлі наукових здорових констатацій вся система права Росії саме тепер підтверджує в теорії свою руйнівну непослідовність і подекуди суперечливу модель ідеї, хай і передової, хоча й дослідженої, хоча й частково вивіреної, однак тепер зруйнованої ідеологізованим правозастосуванням, політико-правовими підходами, які так чи інакше є наслідком функціонування протиправної комунікації держави і її діянь у сучасному світі. Тобто теорія права як комунікації існує сама по собі, а практика – окремо, і вона не підтверджує реалізації її ідеологізованої авторами основи.

Дієвим способом інтенсифікації досліджень вбачаємо об'єктивні оцінки системи комунікативно-правових норм та узгодження

таких систем із пріоритетними правами та свободами суб'єктів права.

У нашій вітчизняній науці змінювані соціокультурні умови (подекуди із цілковито не передбачуваними їхніми трансформаціями, не застережені науковими ідеями, «приспаними» і культивованими вченими з Росії) вимагають реальної уваги, ретельного переосмислення теорії і практики, сліпо сповідуваної колись і легко маніпульованої дослідниками тепер.

Висновки. Звісно, що існує факт потреби ідентифікації комунікативного інтелектуального дискурсу, зважаючи на ініціювання розвитку

інтенцій за своїм вимушеним в умовах війни проектом. Нам підказано, що не можна більше допускати наслідування визнаних теорій, навіть і авторитетних. Ми повинні їх співвідносити із соціально-правовими ідентифікаторами сучасності, правовою практикою, виробляти новітні концепти реальних програм творення філософсько-правових ідей.

Список використаних джерел:

1. Бугайски М. Язык коммуникации / М. Бугайски ; пер. с польск. – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», Артеменко Э. Г., 2010. – 544 с.
2. Лазарев В. В. Естественно-правовые пределы свободы выражения и самовыражения / В. В. Лазарев // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию Андрея Васильевича Полякова: коллективная монография: в 2 т. – Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова; предисл. Д. И. Луковской, Е. В. Тимошиной. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф–Пресс», 2014. – С. 101–115.
3. Луковская Д. И. Не все слова уже сказаны... (о коммуникативной теории права А. В. Полякова) / Д. И. Луковская // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию Андрея Васильевича Полякова: коллективная монография: в 2 т. – Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова; предисл. Д. И. Луковской, Е. В. Тимошиной. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф–Пресс», 2014. – С. 9–19.
4. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование) : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук / А. В. Поляков ; Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2002. – 94 с.
5. Стовба А. В. Феноменолого-коммуникативный подход А. В. Полякова; нуждается ли философия права в теории права? / А. В. Стовба // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию Андрея Васильевича Полякова: коллективная монография: в 2 т. – Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова; предисл. Д. И. Луковской, Е. В. Тимошиной. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф–Пресс», 2014. – С. 188–206.
6. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спеціальність : 12.00.12 / А. С. Токарська ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2008. – 35 с.
7. Честнов И. Л. Перспективы постклассической коммуникативной теории / И. Л. Честнов // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию Андрея Васильевича Полякова: коллективная монография: в 2 т. – Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова; предисл. Д. И. Луковской, Е. В. Тимошиной. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф–Пресс», 2014. – С. 20–32.
8. Честнов И. Л. Постклассическая теория права / И. Л. Честнов. – СПб., 2012. – 650 с.
9. Hoeske Mark van. Law as Communication / Mark van Hoeske. – Oxford–Portland Oregon, 2002. – 224 p.
10. Сливка С. Предметна першість у юридичній науці : монографія / С. Сливка, Т. Гарасимів, А. Романова, О. Чернобай. – Львів : Ліґа-прес, 2015. – 360 с.

References

1. M. Bugaiski, *The Language of Communication* / M. Bugaiski : transl. from Polish. – Kharkiv : Publishing house “Gumanitarnyi tsentr” E. G. Artemenko, 2010. – 544 p.
2. V. V. Lazarev, *Natural and Legal Limits of Freedom of the Expression* / V.V. Lazarev // *Communicative Theory of Law and Contemporary Issues of Law : the 60th anniversary of Andrei Vasilievich Polyakov: collective monograph* : in 2 parts. Part 1. *Communicative Theory of Law in Research of Domestic and Foreign Scientists* / M. Antonova, I. L. Chestnova; foreword by D. I. Lukovskaya, E. V. Timoshina. – St. Petersburg : Publishing House Ltd. “Alef-Press”, 2014. – Pp. 101-115.
3. D. I. Lukovskaya, *Not all the Words Have Been Said... (on the Communicative Theory of Law A. V. Polyakova)* / D. I. Lukovskaya // *Communicative Theory of Law and Contemporary Issues of Law : the 60th anniversary of Andrei Vasilievich Polyakov : collective monograph* : in 2 parts. Part 1. *Communicative Theory of Law in Research of Domestic and Foreign Scientists* / M. Antonova, I. L. Chestnova; foreword by D. I. Lukovskaya, E. V. Timoshina. – St. Petersburg : Publishing House Ltd. “Alef-Press”, 2014. – Pp. 9-19.
4. A. V. Polyakov, *Communicative Concept of Law (the Genesis of the Theoretical and Legal Basis): synopsis of a thesis for a doctor of juridical sciences* / A.V. Polyakov. – St. Petersburg, 2002. – 34 p.
5. A. V. Stovba, *Phenomenological-Communicative Approach of A.V. Polyakov; Do We Need the Philosophy of Law in the Theory of Law?* / A. V. Stovba // *Communicative Theory of Law and Contemporary Issues of Law : the 60th anniversary of Andrei Vasilievich Polyakov : collective monograph* : in 2 parts – 1. P. *Communicative Theory of Law in Research of Domestic and Foreign Scientists* / M. Antonova, I.L. Chestnova; foreword by D.I. Lukovskaya, E.V. Timoshina. – St. Petersburg : Publishing House Ltd. “Alef-Press”, 2014. – Pp. 188-206.
6. A. S. Tokarska, *Legal Communication in the Context of Post-classical Thinking* : synopsis of a thesis for a doctor of juridical sciences : 12.00.12 / A. S. Tokarska ; the National Academy of Internal Affairs. – K., 2008. – 35 p.
7. I. L. Chestnov, *Prospects of Post-Classical Communication Theory* / I. L. Chestnov // *Communicative Theory of Law and Contemporary Issues of Law : the 60th anniversary of Andrei Vasilievich Polyakov : collective monograph* : in 2 parts – 1. P. *Communicative Theory of Law in Research of Domestic and Foreign Scientists* / M. Antonova, I.L. Chestnova; foreword by D.I. Lukowski, E.V. Timoshina. - St. Petersburg : Publishing House Ltd. “Alef-Press”, 2014. – Pp. 20-32.
8. I. L. Chestnov, *Post-Classical Theory of Law* / I. L. Chestnov. – St. Petersburg, 2012. – 650 p.
9. Hoecke Mark van. *Law as Communication* / Mark van Hoecke. – Oxford–Portland Oregon, 2002. – 224 p.
10. S. Slivka, *Subject Championship in Legal Science* : monograph / S. Slivka, T. Harasymiv, A. Romanov, E. Chornobay. – Lviv : Liha-Press, 2015. – 360 p.